

ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО. КОНТРАСТИВНА ЛІНГВІСТИКА

ПАМ'ЯТІ ВЕЛИКОГО УКРАЇНЦЯ

(до двадцятих роковин по смерті Миколи Лукаша)

29 серпня 1988 року не стало Миколи Лукаша – геніального перекладача, лексикографа, мовознавця. Два десятиліття відділяє нас від того дня, коли перестало битися серце великого патріота, мужньої і принципової людини, непересічного таланту в українській культурі. Свою громадянську позицію М. Лукаш виявляв не на мітингах чи акціях непокори, а своєю творчістю, яка всотала в себе український волелюбний дух, який чітко проступав між рядками перекладів. Хоча були в його біографії й епізоди, коли свою незгоду з діями політичної системи він виявляв у властивий йому шляхетний, дещо навіть наївний спосіб. Як це було з написанням листа на захист засудженого Івана Дзюби та якоюсь ніби дитячою непокірністю, впертістю покаятися за “нерозсудливий” вчинок. Таке донкіхотство обернулося для М. Лукаша в тривале, півторадесятилітнє відлучення від літературного процесу, але не змусило відмовитися від своїх принципів.

Особистість М. Лукаша наклала сильний відбиток на його переклади. Вона підпорядковувала собі оригінал, диктувала конкретні перекладацькі рішення. Перекладаючи шедеври світової класики, М. Лукаш не стримував свого творчого „я”, а навпаки – підкреслював його. Індивідуальність перекладача настільки виразна й відчутна, що авторство перекладів упізнаване навіть без його підпису. Хоча спеціальних досліджень щодо впливу особистості М. Лукаша на його переклади ще немає, окремі спостереження з цього приводу неодноразово висловлювалися в перекладознавчій літературі. Зокрема, Андрій Содомора наголошує на поривній стихії перекладача, якій він підпорядковує фактуру оригінального твору. У Лукашевих перекладах, на його думку, немає нічого випадкового. За кожним відхиленням – сам Микола Лукаш, його вдача, його голос, головне ж – його франківський спротив. Саме протидія, спротив, “дух, що тіло рве до бою”, в уявленні А. Содомори, – є найвизначальнішими для творчої особистості Лукаша. Це відчутно у поривних Лукашевих ритмах та інтонаціях, що часто дисонують із тональністю оригіналу, в образах, що спляють воедино особисте й оригінально-авторське, у помітних (а іноді й ледь вловимих) перекладацьких акцентах, зрештою – у виборі творів та дусі перекладів. Це – протидія, яка віддзеркалює риси вдачі й штрихи із життєпису самого перекладача, той спротив, який відчувався у дещо наївних спробах допомогти засудженому Іванові Дзюбі чи в імпульсивних намаганнях знищити свої “шухлядні” переклади, чи у делікатній непоступливості щодо критичних зауваг до його перекладів.

Але варто згадати й про інші сторони Лукашевої особистості, що теж наклали відбиток на його творчість: музичне обдарування, а звідси – незмінна любов до пісні та оперного мистецтва; закоханість у рідну мову та постійне бажання експериментувати зі словом. А додати до цього його неординарність і безпосередність, вразливість та імпульсивність, залежність від настрою та натхнення, почуття гідності, глибокого гуманізму й патріотизму – і зрозумілішою стане вся строката й барвиста картина його перекладацької творчості, де, мов у калейдоскопі, поєдналося розмаїття стилів, манер, інтонацій, не говорячи вже про мовну, жанрову, тематичну різноманітність перекладів.

Діапазон перекладацької діяльності М. Лукаша – величезний. Його переклади із близько двох десятків мов та понад ста авторів репрезентують найкращі зразки світового епосу, лірики і драми та засвідчують якісно новий етап розвитку українського художнього перекладу. “М. Лукаш – перекладач неймовірно широкого діапазону, – зазначав Г. Кочур, – перекладач, що почуває себе однаково вільно скрізь, куди приведуть його поетичні уподобання, чи то буде висока риторика Гюго, чи невибагливий і водночас витончений ліризм Верлена, народнопісенна стихія Бернса чи історіософічні побудови Мадача”. Але аналіз Лукашевої творчості переконує, що за широким перекладацьким діапазоном, за мовною, жанровою, стилістичною й тематичною різноманітністю перекладів простежується певна внутрішня цілісність. Розрізнені переклади в контексті усєї творчої спадщини М. Лукаша набувають системності, вступаючи між собою в діалог, виявляючи типологічні паралелі між різними авторами, традиціями, культурами і епохами, а з іншого боку, увиразнюючи концептуальні засади творчого методу перекладача, системність його окремих рішень. Не викликає сумніву, що перекладач виявляє свою позицію не лише через інтерпретацію, трактування оригіналу, перекладацькі акценти, а й на етапі т.зв. “доперекладацьких” рішень – при відборі творів для перекладу.

Один із важливих критеріїв для відбору творів впливав із соціально-культурного контексту творчості перекладача і визначався езопівською функцією перекладу. Свідченням того, наскільки М. Лукаш розумів суголосність теми твору із сучасною йому дійсністю, може служити така його відповідь на схвальну рецензію угорського перекладача Ласло Шандора на Лукашевий переклад “Трагедії людини” Імре Мадача, у якій відзначено добру сценічність мови перекладу: “Наївний..., – пише М. Лукаш у листі до Г. Кочура від 10.02.1968 р., – він думає, що в нас цю річ можна буде поставити (в найближче століття?)”. Такі приклади – непоодинокі, і тому Лукашевий переклад коротенької “Пісні в пустині” чеського поета Ондри Лисогорського сприймається як творче і громадянське кредо перекладача:

Ніщо тому війни і гази,
Хто з предківських пив глибин.
Мої пісні – то оази
В пустині страшної доби.

З іншого боку, М. Лукаша приваблювали твори, які були близькими йому емоційно, або мовним чи версифікаційним розмаїттям, інноваційністю, експериментаторством, що давало можливість максимально виявити свою мовну віртуозність як важливу грань творчої особистості М. Лукаша. Серед таких творів – “Фауст” Йоганна Вольфганга Гете, “Бал в опері” Юліана Тувіма, “Дон Кіхот” Мігеля де Сервантеса, “Декамерон” Джованні Боккаччо, “Гаргантюа та Пантагрюель” Франсуа Рабле, поезія Гійома Аполлінера. Для перекладача, котрий прагнув вирівняти zdeформовану систему української мови, вибір таких творів дозволяв оперувати тією лексикою та структурами, на які було накладено табу в оригінальній літературі.

Тут ми торкаємося іншого аспекту перекладацької концепції Майстра, абсолютно необхідного для повноцінного сприйняття та розуміння його перекладацької спадщини: М. Лукаш глибоко усвідомлював роль і місце української мови в загальнослов'янському та світовому контексті, відчував її величезний потенціал і був переконаний, що в неї – велике майбутнє. Саме українська мова стала центром тяжіння усіх його перекладів, кінцевою метою яких було довести, що нею можна передати абсолютно все: найтонші особливості будь-якого стилю, манери, епохи. За умов, коли українську мову офіційно зараховували до безперспективних, обмежували “домашнім ужитком”, М. Лукаш намагався довести, що вона – самодостатня, у ній є необхідні резерви й потенціал, як у будь-якій іншій національній мові. Щоправда, не все знаходиться на поверхні, треба вміти відшукати свої пракорені, у яких закладено генетичний код нації. Коментуючи

думку М. Лукаша, Марина Новикова яскраво зображує ці поклади у вигляді “тонких шарів”: “У кожній національній літературі, в кожній національній мові є все. Все, що накопичили, опрацювали, відшліфували й чим законно пишуться інші, найвишуканіші й найблагополучніші національні письменства. Тільки в літературах із “гіркою долею” (мовлячи по-дантівському й по-шевченківському), з окраденою та обкраденою національною історією це “все” присутнє у вигляді “тонких шарів”.

Чим гіркіша доля, тим тонкіші шари. Наче кільця в дерев – в роки нестачі й негоди.

Але слід пам'ятати (й Лукашів голос це наголошував) не так про те, що шари тонкі, як про те, що вони – є. Є приховані поклади всіх “великих стилів” ... великої європейської літератури”.

У своїх перекладах М. Лукаш демонстрував ці “тонкі шари” української мови, усі її потенційні можливості, досягнувши вільного, невимушеного, органічного звучання. Мова перекладів М. Лукаша – феномен, вартий окремого дослідження, – яскраво вирізнялася своєю природністю, соковитістю, відсутністю усякої штучності на фоні тієї ситуації, яку описав він сам: “наші письменники, у тому числі й перекладачі, деколи пишуть так, що просто дивуєшся: слова начебто українські, а самої мови української – нема” і, перефразовуючи слова А. Малишка, додавав: “Лишилась мова словникова, / А української нема!”.

Результатом цих міркувань стали переклади, у яких відчувається незмірна любов і повага до української мови, прагнення відродити її первісну красу, показати її могутність і глибинність. Своїми перекладами Майстер довів, що мертвої, віджилої лексики нема, а є жива, повнокровна, барвіста мова, у кожному слові якої – чи то діалектному, чи розмовному, архаїзмові чи просторіччі – заховано генетичний код нації. Тому й вважав своїм обов'язком берегти кожне слово як невід'ємний елемент мовної системи, звертатися до найглибших пракоренів української мови, піднімати на поверхню й вертати з небуття втрачені уже скарби. М. Лукаш не випадково звертався до творчості українських письменників ХІХ – поч. ХХ сторіччя як до багатого джерела лексичних та синтаксичних резервів української мови. Адже, за словами Лариси Масенко, “до 30-х років ХХ століття глибинні шари української мови лишалися здоровими, неушкодженими, а відтак могли виконувати свою роль постійного життєдайного джерела для відновлення верхнього, культурного, кодифікованого варіанта національної мови”. Саме ці пласти як невід'ємний елемент мовної системи необхідно, на думку М. Лукаша, піднімати на поверхню й вертати з небуття. А для цього пильніше треба приглядатися до творчості українських класиків, до розкішної скарбівні їхнього мовного багатства. Про це М. Лукаш часто писав у листах до Г. Кочура, наголошував у розмовах із друзями. У своєму інтерв'ю з Анатолем Перепадею Микола Лукаш переконував, що “нам треба гребти лопатою мовні скарби, надбані нашими попередниками, пускати їх в обіг, переводити з пасиву в актив”. Ілюструючи цю думку, він звертав увагу на багатство мови Михайла Старицького: “От я читаю роман “Перед бурею” Михайла Старицького, написаний російською мовою, але скільки тут українського мовного матеріалу – лексичного добра, фразеологічних знахідок, ідіом! На це ніхто з дослідників не звертає уваги”. У цьому ж інтерв'ю М. Лукаш вказує на необхідність видання перекладів П. Куліша: “Це такий знавець мови, як рідко хто був”. Подібну думку висловлює М. Лукаш у листі до Г. Кочура від 5. 03. 1966 р.: “Дуже мені допомагає гарячий Панько – ніхто все-таки краще за нього нашої мови не знав!”. Тут же перекладач ділиться секретами своєї перекладацької майстерності, в основі якої лежить якнайширше залучення мовних скарбів наших попередників – класиків української літератури: “Коли перекладав вставну новелу “Повість невольника”, я взяв із Кулішевого “Байди” не тільки деякі турецькі реалії (капудан-баша зам. командуючий флотом, замковий ага – комендант фортеці, райз капітан (в ісп. транскрипції *argáez*) тощо), а й цілі отакі вирази – “звелів їм братись поуз саму скелю”, “від берега щодальше одвертаймо”,

“Теруйте деменами до лиману” тощо. Старицький теж у великій пригоді став: його велика російська проза на укр.[аїнську] тематику думана вся по-нашому, і там цілі поклади маловивченої лексики та фразеології. ... Від Старицького – *перекидний міст* (зам. “звідний”, що теж, звичайно, вірно), і вже зовсім розкішне, зам. модерного “енергійно працювати веслами” або народного та досить зужитого “налягти на весла” – “гребці рвали хвилі з усіх сил”. От як обкрадає класик класиків!” Справді, переклади М. Лукаша багатоголосо перегукуються з українською літературою. Так, *Терпелиха* із “Дон Кіхота” асоціюється у нас з “Наталкою Полтавкою” І.П. Котляревського, *козир-дівка* – із повістю Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, у реченнях “...люди все веселі, шутковиті, вигадливі і на все зле проворні” та “...приятель наш ізнову тягу дасть” відгукується “Енеїда” І.П. Котляревського. М. Лукаша дуже приваблювало Шевченкове слово, зокрема його новотвори, звертання, парні синоніми. Увага перекладача до Шевченкової поетики простежується й на рівні окремих образів, які М. Лукаш вживляв у тканину своїх перекладів, пересотворюючи їх за допомогою нових інтерпретаційних контекстів. Пор.: *Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно* (Шевченко) – *Простеляться лани широкополі* (Гете, переклад Лукаша); *І потече сторіками / Кров у синє море* (Шевченко) – *І кров сторіками текла / У грізну ту добу* (Шиллер, переклад Лукаша); *Та недосвіт перед світом / В садочок укрався* (Шевченко) – *Зсушив, зв'ялив, оббив мій лист / Злий вітер-недосвіт* (Бернс, переклад Лукаша); *Караюсь, мучуся ... але не каюсь* (Шевченко) – *Караюсь я і мучуся без меж* (Сервантес, переклад Лукаша); *Широкі ріки-сльози / Тебе полили, / Їх славою лукавою / Люде понесли* (Шевченко) – *Лукава слава, їй же право!* (Верлен, переклад Лукаша); *Душе моя убогая, / Чого марне плачеш* (Шевченко) – *Душе моя убога, / Відкіль цей тужний біль* (Верлен, переклад Лукаша); *Не сталося, – а ніч, як море* (Шевченко) – *Була як море ніч / Куди впадали ріки* (Аполлінер, переклад Лукаша); *Мені тринадцятий минало* (Шевченко) – *Та ось підір Джаннотто, вже йому шістнадцятий минало* (Боккаччо, переклад Лукаша); *Зареготались нехрещені... / Гай обізався; галас, зик, / Орда мов ріже* (Шевченко) – *Молоді плакали й лементували, гості та челядь домашня кричали й собі, у всьому домі зчинився неймовірний зик і галас* (Боккаччо, переклад Лукаша) тощо. У перекладах Лукаша відлунують рядки Івана Котляревського й Тараса Шевченка, Івана Франка й Лесі Українки, Пантелеймона Куліша й Степана Васильченка, Павла Тичини й Максима Рильського, багатьох інших знаних і маловідомих майстрів красного письменства, десятків фольклорних, історичних, культурологічних джерел. Під пером перекладача найпитоміша народно-літературна мовна стихія набула нового звучання, модерних барв, органічно синтезувавшись у надпотужний лукашівський мовний космос. Отож, справедливими видаються слова Анатолія Перепаді про те, що “Лукаш вернув мові смак, аромат, первородство, повнокровність, самоцінність і самодостатність, красу і велич, словом, зреформував її, зреформував завдяки наближенню до лексики і синтаксису народної творчості, несподіваному перегуку чужого з найпитомішим своїм, завдяки такому феномену, коли перекладна фраза озивається рядком Кобзаря, Котляревського, народної пісні чи думи”. Ігор Мойсеїв пояснює цю унікальну особливість Лукашевої творчості ефектом “збільшувального скла”, духовним резонансом, коли ті риси оригіналу, що відповідають-резонують близькому досвіду українському, просто мимоволі знаходять найточніші, найвиразніші, найяскравіші відповідники в мові перекладу.

М. Лукаша приваблювали влучні авторські новотвори, рідкісні, призабуті слова й колоритні вислови, цікаві образи. Він невтомно фіксував їх упродовж усього життя, укладаючи багатотисячну картотеку – основу для майбутніх, за його задумом, лексикографічних праць, а при нагоді вводив їх у свої переклади, даруючи їм нове життя. Аналіз Лукашевих перекладів свідчить, що таке засвоєння лексичних та образних знахідок не було прямолінійним. Перекладач не розчинявся у запозичених

образах, а використовував їх широкі інтерпретаційні можливості для творення власної поетичної системи. Він творив на рівні оригінального поета, шліфуючи свою унікальну манеру на багатих традиціях українського красного письменства. М. Лукаш вживляв кимось уже створені образи у тканину своїх перекладів і пересотворював їх за допомогою нових контекстів, розкриваючи несподівані грані їхніх значень. Він оновлював й увиразнював їхнє звучання засобами ритмомелодики й багатого звукопису. Часто ці “запозичені” мікрообрази ставали основою нових образів.

Феномен Лукашевих перекладів полягає, насамперед, у тому, що у них кожне слово дихає Україною, торкаючись найглибших струн душі, нашої ідентичності. Це певною мірою стало приводом для критики та певного несприйняття його перекладів, які не вкладалися в прокрустове ложе чітко окреслених норм та правил. Особливо виникали суперечки навколо лексики Лукашевих перекладів, наймовірне багатство якої вражало навіть досвідчених майстрів слова. Тут можна згадати зачудування Максима Рильського мовною розкішшю Лукашевого перекладу “Балу в опері” Юліана Тувіма: “І де він стільки отих слів навикопував!”. Григорій Кочур ставив доробок Лукаша на перше місце серед досягнень українських перекладачів, передусім з погляду розвитку літературної мови. “Декамерон”, – за його словами, – школа мови не тільки для перекладача, а й для оригінального письменника”. З іншого боку, закиди щодо “надмірної українізації”, “віджилої мовної бутафорії”, “лексичних екстравагантій”, “колекціонування маловживаних слів, архаїзмів та вульгаризмів”, “нарузі над українською літературною мовою” лунали на адресу Лукашевих перекладів з вуст Юрія Тарнавського, Леоніда Первомайського, Андрія Могили та ін. Потрібен був час, який би правильно розставив усі акценти. Підсумувати дискусію сьогодні можна словами Леоніда Череватенка, голови Комісії з творчої спадщини Миколи Лукаша, із його передмови до нового нецензурованого видання “Декамерона” Джованні Боккаччо у блискучому перекладі М. Лукаша: “треба визнати чесно: “надмірна українізація”, головний пункт ідейних і політичних звинувачень, таки “мала місце”. От тільки сприймаємо її сьогодні не як ваду, а зі знаком “плюс” – як позитив, як коштовний внесок у нашу культуру”.

Говорити про роль М. Лукаша і його внесок до української культури непросто. Як казав Євген Сверстюк, “Микола Лукаш – це постать, про яку не можна говорити в порядку переліку зробленого. Він більший – він з тих носіїв народної пам'яті, на яких тримається традиція... Ефективність життя таких людей не вимірюється готовою продукцією. Вони мають великий ферментуючий вплив на життя і на своє оточення”, і, без сумніву, на майбутнє. І цілком зрозуміло, що з плином часу присутність М. Лукаша в українській культурі лише зростатиме.

Валентина Савчин